

Structure and Content Analysis of Sharaf al-Din Ali Yazdi's Inscriptions*

Dr. Mehdi Rezaei¹

Professor of Persian language and literature, Salaman Farsi University of Kazerun

Mahnaz Dehghan

M.A graduate of Persian language and literature, Salaman Farsi University of Kazerun

Abstract

Sharaf al-Din Ali Yazdi was a poet from Yazd during the Timurid era. Although he is mainly known for his book *Zafarnama*, a collection of his poems consisting of odes and praises of Ibrahim Sultan has also remained. The major portion of this collection is composed of inscriptions (*kitabehs*) the examining of which from a structural perspective reveals Yazdi's poetic skill, enabling an assessment of the poetic standards of his time. A content analysis of these inscriptions also reflects the dominant historical-political discourse of that era. The structural analysis adopted for purpose includes prosodic and rhetorical evaluations. Within them, there are detailed references to astrological charts, cups, chess, tombs, windcatchers, and architecture, which are details rarely described so meticulously in other texts of the same period. These inscriptions are fluent and in the forms of *masnavi*, *qit'a*, *rubai*, *mufradat*, and *mukhammas*. Their predominant meters are *mutaqarib*, *hazaj*, and *ramal*. Critical discourse analysis has been done for content exploration. Four main discourses dominate the texts, including political, religious, artistic, and mystical discourses. The first three stem from the political and cultural atmosphere of the time, forming a triadic discourse of *politics-religion-art* prevalent in Shahrokh's territory. The mystical discourse, however, derives from the poet's own belief.

Keywords: Inscription, Sharaf al-Din Ali Yazdi, Timurid poetry, Content analysis, Historical significance.

* Date of receiving: 2025/09/09

Date of final accepting: 2025/02/09

1 - email of responsible writer: rezaei@kazerunfsu.ac.ir

1. Introduction

In the Iranian history, the Timurid era represents a transformative period from the Mongol invasion and the death of Abu Sa'id Bahador Khan. Following the relative stability achieved during Shahrokh's reign, a cultural renaissance emerged in Khorasan and Herat, fostering significant developments in art and literature. Within this context, Sharaf al-Din Ali Yazdi, a prominent historian and poet, played a pivotal role through his authorship of the Zafarnama and various poetic compositions. Of particular scholarly interest is his collection Manzumāt (Poetic Works), which contains numerous "Ketabehs", architectural inscriptions transferred from paper onto tiles, walls, and objects. In Persian, "Ketabeh" denotes bold, elegant calligraphy adorning portals, altars, and cultural artifacts such as Timurid chessboards. Inscriptions transcend mere artistic expression; they function as historical and cultural documents reflecting the intellectual concerns of Timurid elites and the prevailing socio-political discourse. This research focuses on these architecturally embedded texts to decode the intricate relationships between power, culture, and artistic production in the Timurid period.

2. Methodology

This study employs a dual methodological approach, simultaneously examining both form and content. The structural (formal) analysis involves systematic examination of poetic forms including Masnavi (most frequent), Qet'eh, and Rubai (quatrain), prosodic meters such as Motaghareb, Hazaj, and Ramal, and rhetorical devices to assess technical craftsmanship. The content analysis is done through critical discourse analysis (CDA) to identify four dominant intellectual discourses within the inscriptions. They include a) political discourse, affirming legitimacy and praising the ruling authority, b) religious discourse, emphasizing Sharia-based and divine foundations, c) artistic discourse, describing architectural structures and reflecting cultural patronage during Shahrokh's era, and d) mystical discourse, reflecting the poet's personal Sufi inclinations with a Wahdat al-Wujud (Unity of Being) orientation.

3. Results and discussion

The analysis of Sharaf al-Din Ali Yazdi's Ketabehs reveals them as exemplary texts of official courtly literature. Rather than narrating daily events, they serve as vehicles for conveying the dominant ideologies of their time. In terms of structural characteristics, Yazdi's poems generally employ fluent, accessible language with minimal rhetorical ornamentation. This stylistic choice creates an inclusive space for a broader audience while maintaining artistic dignity. As found through the content and thematic analysis, the inscriptions describe diverse objects and structures, including architectural elements like windcatchers and cultural artifacts in the city of Yazd such as the "Great Timurid Chess", featuring innovative rules and pieces. These descriptions provide valuable historical evidence for material culture during the Timurid period. A central finding concerns the synergistic interplay of three dominant discourses: political, religious, and artistic. During this era, royal glorification (political discourse) intertwined with religious legitimization (religious discourse), and these concepts were materially inscribed upon public and private buildings (artistic discourse). This triadic synergy demonstrates the ruling authority's strategic effort to institutionalize power through cultural and religious channels. The primary eulogized figure, Ibrahim Sultan, is portrayed as both a powerful ruler and a patron of arts and learning.

Despite utilizing religious and Arabic terminology, the language remains accessible, lacking complex literary array. Conversely, what is conspicuously absent, identified as a meaningful semantic void, is attention to tangible social issues, public concerns, or concepts such as social justice from a people-centered perspective. These omissions are not accidental; they reflect a closed intellectual structure wherein art and architecture served primarily to perpetuate the political and ideological legitimacy of elites. Consequently, a deep gap emerges between the mental world of the poet/ruler and the lived realities of a broader society, indicating that consolidating power takes precedence over addressing communal needs.

4. Conclusion

The Ketabehs of Sharaf al-Din Ali Yazdi contain valuable historical and cultural information regarding the architectural structures (tents, mansions, windcatchers, pools, shrines) and cultural artifacts (astrolabes, chessboards,

pavilions) of the Timurid period. These topics are not extensively documented elsewhere. Technically, such works predominantly employ the prosodic meters Motaghareb, Hazaj, and Ramal as well as the poetic forms Masnavi and Qet'eh, utilizing simple, minimally ornamented language with the frequent use of similes. The discourse analysis revealed three intertwined primary discourses. The political discourse, represents the Timurid monarch's unchallenged authority through diverse vocabulary and imagery. In the religious discourse, the strategic intertwining of politics and religion legitimizes authority and governs hearts, a phenomenon more pronounced in this era than during the preceding Mongol and Ilkhani periods. The artistic patronage discourse provides abundant evidence of elite attention to art, science, and particularly poetry, confirming the elevated cultural status of these elements in the Timurid society. The subordinate discourse is a fourth, less frequent discourse that reflects mystical/Sufi themes, primarily expressing the poet's personal spiritual inclinations within a Vahdat e-Vujud framework. Moreover, three significant discursive voids warrant critical consideration.

There is a lack of attention to public welfare and social justice, which reflects the "slavery" perspective of Timurid rulers and their failure to recognize rights for the general population. Also, neglect of Iranian national identity stems from two factors: the foreign rulers' detachment from indigenous culture, and the poet's Sufi worldview, within which national boundaries hold diminished significance. Contrary to earlier Persian courtly traditions, the Ketabehs show no trace of protest against tyranny, which is implicit evidence for the poet's awareness of the Timurid dynasty's oppressive nature. The Ketabehs of Sharaf al-Din Ali Yazdi function as a mirror of official Timurid court discourse, wherein art and literature served to consolidate political power, religious legitimacy, and elite cultural prestige. Simultaneously, the absence of popular voices, national concepts, and social critique reveals a profound gap between the worldview of the ruler-poet and the social realities of the era. This research proves the ideological function of these texts as an instrument to reproduce power relations while providing valuable insights into the complex interplay of art, authority, and society in medieval Iran.

Reference List in English

Books

- Ajand, Y. (1984). *The Shi'a uprising of the Sarbadaran*. Gostareh. [in Persian]
- Ayati, A. (1938). *History of Yazd*. Golbahar-e Yazd. [in Persian]
- Browne, E. G. (1960). *A literary history of Iran* (F. Mojtabai, Trans.). Morvarid. [in Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1994). *Loghatname*, (M. Moin et al., Eds.). University of Tehran Press. [in Persian]
- Kateb, A. ibn H. ibn A. (2007). *New history of Yazd* (I. Afshar, Ed.). Amir Kabir. [in Persian]
- Mirjafari, H. (2000). *History of political, social, economic and cultural developments in Iran during the Timurid and Turkman periods*. Isfahan University Press. [in Persian]
- Safa, Z. (1987). *History of literature in Iran*. Ferdows. [in Persian]
- Safa, Z. (1993). *History of literature in Iran* (Vol. 3). Ferdows. [in Persian]
- Samarqandi, K. al-D. A. (1987). *Matla' al-Sa'dayn wa Majma' al-Bahrayn* (A. H. Navai, Ed.). Tahuri Library. [in Persian]
- Shams al-Din Amoli, M. ibn M. (2001). *Dictionary of terms and definitions of Nafayis al-Funun* (P. Sarvatian, Comp.). Ferdows. [in Persian]
- Yazdi, Sharaf al-Din A. (1982). *Zafarnama* (M. Abbasi, Ed.). Amir Kabir. [in Persian]
- Yazdi, Sharaf al-Din A. (2007a). *Manzumāt* (I. Afshar, Ed.). Farhang-e Iran Zamin. [in Persian]
- Yazdi, Sharaf al-Din A. (2007b). *Munsha'at* (I. Afshar, Ed.). Farhang-e Iran Zamin. [in Persian]

b) Articles

- Behpur, B. (2005). Epigraphy in the Qajar period. *Journal of Fine Arts*, 22, p.p 83-92. [in Persian]
- Kahduyi, M. K. (1993). *Explanation of the works and life of Sharaf al-Din Ali Yazdi*. Ashna, 3(4), 73-80. [in Persian]
- Mirza Abolqasemi, M. S. (2009). Ibrahim Sultan and epigraphy. *Soffeh*, 19(2), p.p 21-30. [in Persian]
- Nasr Abadi, M. T. (2000). *Nasr Abadi's Tazkare*. [s.n.]. [in Persian]
- Zaker al-Hosseini, M. (2007). *The poetic works of Sharaf al-Din Ali Yazdi*. Nameh-ye Farhangestan, 9(4), p.p150-158. [in Persian]

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی
سال بیست و ششم، زمستان ۱۴۰۴، شماره ۶۷، صفحات ۴۸-۹
DOI: [10.29252/KAVOSH.2026.23634.3759](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2026.23634.3759)

بررسی ساختار و تحلیل محتوای کتابه‌های شرف‌الدین علی یزدی* (مقاله پژوهشی)

دکتر مهدی رضایی^۱

استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سلمان فارسی کازرون

مهناز دهقان

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سلمان فارسی کازرون

چکیده

شرف‌الدین علی یزدی از بزرگان و رجال سیاسی و دیوانی و از شاعران و دانشمندان یزد در دوره اولاد تیمور است. شهرت عمده او میان اهل ادب و تاریخ، به مناسبت کتاب *ظفرنامه* اوست. علاوه بر آن، مجموعه اشعاری از شرف‌الدین علی یزدی باقی مانده که شامل قصاید، قطعات، غزلیات، مثنوی‌ها، رباعیات که اغلب در بردارنده مدایحی درباره ابراهیم سلطان است. بخش اعظم این منظومه را کتابه‌ها تشکیل می‌دهد. بررسی این کتابه‌ها از نظر ساختار، مهارت شاعری شرف‌الدین علی یزدی را به عنوان شاعر برجسته و مقرب دربار آن دوره نمایان می‌سازد که در نهایت، تا حدی بدین وسیله می‌توان عیار شاعری آن برهه را سنجید. همچنین بررسی محتوایی این کتابه‌ها، چارچوب‌های فکری و ذهنی و در نهایت گفتمان آن دوره تاریخی-سیاسی را به دلیل وابستگی شاعر به دربار آن زمان، به‌خوبی نشان می‌دهد. روش بررسی ساختار این کتابه‌ها بررسی عروضی و بلاغی است. در این کتابه‌ها، اطلاعات ارزشمندی درباره زایچه، جام، سراپرده و آرامگاه، بادگیر و ساختمان، دستگاه شطرنج و ... به چشم می‌خورد که در متون دیگر این دوره، چنین جزئیات توصیف نشده‌اند. سبک شعری این کتابه‌ها، سلیس و روان و در قالب مثنوی، قطعه، رباعی، مفردات و مخمس است. اغلب کتابه‌ها در بحرهای متقارب، هزج و رمل سروده شده‌اند. محتوای این کتابه‌ها با روش تحلیل گفتمان انتقادی در این جستار بررسی شده است. از نظر محتوا، چهار گفتمان بر این کتابه‌ها حاکم است؛ گفتمان سیاسی، دینی، هنری و عرفانی. سه گفتمان اول معلول فضای سیاسی و فرهنگی جامعه آن زمان است؛ زیرا

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۶/۱۸

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: rezaei@kazerunsfu.ac.ir

یک سه‌گانه گفتمانی سیاست - دین - هنر در کل دوره فرزندان تیمور، مخصوصاً در قلمرو شاهرخ جاری و غالب بوده است. در محتوای این کتابه‌ها گفتمان عرفانی به ندرت مشاهده می‌شود و اندک موارد آن معلول گرایش‌های صوفیانه خود شاعر است.

واژه‌های کلیدی: کتابه‌سرایی، شرف‌الدین علی‌یزدی، شعر دوره تیموری، تحلیل محتوا، ماده تاریخ.

۱- مقدمه

عصر مغول در ایران با حمله چنگیز در سال ۶۱۶ هجری قمری آغاز شد و دوران اقتدار آنان در ۱۳ ربیع‌الثانی سال ۷۳۶ هجری با مرگ ابوسعید بهادر خان به پایان رسید. حدود چهارماه و نیم بعد از مرگ ابوسعید؛ یعنی در تاریخ ۲۵ شعبان سال ۷۳۶ قمری تیمور دیده به جهان گشود (یزدی، ۱۳۶۱: ۸). چهل و شش سال بعد، با شروع اولین لشکرکشی تیمور به ایران در سال ۷۸۲ قمری، مقدرات این ملت دوباره به دست کسی افتاد که حاکمی قدرت‌طلب همانند چنگیزخان بود (میرجعفری، ۱۳۷۹: ۵). راجع به زندگی تیمور تا سال ۷۶۰، اطلاعات چندانی در دست نیست. دوران زندگی تیمور در میان افراد طایفه برلاس که خویشاوندان او بودند، سپری شده و روزگار او مانند بیشتر فاتحان و جنگجویان آن روزگار به سواری و تیراندازی و ابراز شجاعت و قتل و غارت گذشته است (همان: ۱۰).

سومین پسر تیمور، میرانشاه بود که هنگام مرگ پدر سی و هفت سال داشت. بعد از او، عمر میرزا و ابوبکر میرزا به جای پدر منصوب و بر اقطاع و قلمرو پدری حکومت کردند. چهارمین و آخرین پسر تیمور، شاهرخ بود. او هنگام مرگ پدر، بیست و هشت سال داشت و حکمران خراسان بود و خیلی زود، شیفته و جذب تمدن و فرهنگ خراسان شد و روحیه جنگجویی پدر در او تعدیل یافت (همان: ۸۴). خراسان، گرگان، مازندران و سیستان، نصیب شاهرخ شده بود پس در هرات استقرار یافت و همین که

اوضاع در دوران شاهرخ، آرامشی یافت، عهد جدیدی از هنر و ادبیات در ایران آغاز گردید (صفا، ۱۳۷۲، ج ۳: ۳۶).

شرف‌الدین علی یزدی یکی از مورخان عصر تیمور است و کتابی دارد موسوم به *فتح‌نامه* که بعدها به قیاس با *ظفرنامه* شامی به *ظفرنامه یزدی* شهرت یافت. شرف‌الدین آن را به تشویق ابراهیم سلطان، پسر شاهرخ و والی فارس در سال ۸۲۸ نوشته است. این کتاب شامل تاریخ زندگانی تیمور صاحبقران و وقایع چند سال از امپراتوری وی و وقایع سلطنت خلیل، نوه تیمور و رقیب شاهرخ است (یزدی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۷۸). شرف‌الدین از *ظفرنامه شامی* به عنوان پایه کار خود استفاده کرد و به قول ادوارد براون (Edward Browne)، *ظفرنامه* او در واقع همان *ظفرنامه شامی* است که با تطویل و اطناب و ایراد ابیات و اشعار بسیار، قریب پنجاه درصد بر حجم آن افزوده است (براون، ۱۳۳۹: ۴۹۸).

شرف‌الدین دارای چندین کتاب دیگر از جمله *حلال مطرز* در معما نیز بوده و در کنار آن، وی به سرودن اشعاری نیز پرداخته است. اشعار پراکنده وی در مجموعه‌ای تحت عنوان *منظومات شرف‌الدین علی یزدی* جمع‌آوری شده است. در بین اشعار وی، آنچه بیش از همه جلب توجه می‌کند، شمار فراوانی کتابه است که برای نقش زدن بر مکان‌ها و اشیای مختلف سروده شده است. این حجم از کتابه‌سرایی که در دیوان دیگر شعرا بی‌مانند است، دلایلی دارد و ارزش آن را دارد که مورد پژوهشی مستقل قرار گیرد.

«کتیبه در عربی به معنی سپاه و لشکر و رمه اسبان است. به آنچه ما در فارسی کتیبه می‌گوییم در عربی کتابه می‌گویند. ... وقتی ما منظره کتیبه‌ای را به دقت می‌نگریم، مطابقت آن با معنای لغوی را متوجه می‌شویم که همچون سواره نظام در حال رژه مشاهده می‌شود. ... کتیبه‌ها را تذکره‌نامه‌ها و سیاق‌نامه‌های فارسی، کتابه هم گفته‌اند و آن خطوط درشت و جلی است که از صفحه کاغذ و دست کاتب به صفحات کاشی

منتقل و بر سردرها و دیوارها و محراب‌های مساجد... قرار گرفته است» (بهپور، ۱۳۸۴: ۸۴).

این کتابه‌ها علاوه بر ارزش ادبی، از نظر تاریخی نیز واجد اهمیت فراوانند و همچنین به دلیل محتوا و هدفی که سروده شده‌اند، دارای ارزش فرهنگی و مردم‌شناختی هستند و نشان می‌دهند که از مهم‌ترین دغدغه‌های فکری و فرهنگی بزرگان آن روزگار، چه بوده است و چه بناهایی ساخته شده و چه اشیائی در آن گفتمان سیاسی-فرهنگی دارای اهمیت بوده است. از موارد قابل ذکر و برآمده از این کتابه‌ها می‌توان به صورت مجمل به یک بازی شطرنج به نام شطرنج تیموری یا شطرنج کبیر اشاره کرد که در این دوره در برابر شطرنج مشهور ساخته شده و از شرف‌الدین خواسته شده برای آن کتابه‌ای بسراید و از طریق این کتابه می‌توان به بعضی از رموز بازی و اسامی مهره‌های جدید آن پی برد که البته پژوهشی مستقل می‌طلبد.

بنای این پژوهش، بر مطالعه کتابخانه‌ای استوار است و بر اساس منظومات شرف-الدین علی‌یزدی تصحیح ایرج افشار یزدی صورت گرفته است. این کتابه‌ها نخست از نظر ساختار، یعنی قالب و وزن بر اساس تحلیل ساختاری و ادبی و سپس بر اساس محتوا به روش تحلیل گفتمان انتقادی بررسی و تحلیل شده‌اند. چون تحلیل گفتمان برای اهل فن شناخته شده است، از طرح مجدد آن در اینجا پرهیز شده و تلاش می‌شود بیشتر با بررسی واژگان نشاندار و نمادهای متن با زمینه‌های تاریخی و فرهنگی آن عصر، گفتمان‌های موجود در کتابه‌ها نشان داده شود.

۱-۱- بیان مساله

پژوهش در کتابه‌های تاریخی، به‌مثابه متون حک شده بر بستر معماری، یکی از غنی‌ترین مسیرها برای رمزگشایی از مناسبات قدرت و فرهنگ در ادوار گذشته است. در این میان، کتابه‌های باقی‌مانده از دوران تیموری، به‌ویژه آثاری که منسوب به

شرف‌الدین علی یزدی هستند، نمونه‌ای ممتاز از ادبیات رسمی درباری محسوب می‌شوند. این کتیبه‌ها، که بر بناهایی چون عمارت‌ها، بادگیرها و آرامگاه‌ها نقش بسته‌اند، بیش از آنکه روایت‌گر وقایع باشند، بستری برای تجلی ایدئولوژی‌های مسلط زمانه‌اند. مسئله اصلی این پژوهش نه در کمیت، بلکه در کیفیت و رویکرد گفتمانی حاکم بر این متون نهفته است. با بررسی کتیبه‌ها مشاهده می‌شود که وزن اصلی شعر بر محور گفتمان‌های متعالی، مانند ستایش خداوند (وحدت وجودی)، توصیف فضائل عرفانی و تأکید بر شکوه شاهی و هنردوستی ممدوح (ابراهیم سلطان) قرار دارد. این رویکرد، با وجود استفاده درخور از واژگان و اصطلاحات دینی و عربی، اما بدون آرایه‌های پیچیده، فضایی زودفهم برای مخاطب عام ایجاد می‌کند. در مقابل، آنچه در این مجموعه کتابه‌ها به طور چشمگیری مغفول مانده، پرداختن به مسائل ملموس اجتماعی، دغدغه‌های عامه مردم، یا بازتاب مفاهیمی چون عدالت اجتماعی از منظر مردم‌محور است؛ بنابراین، بیان مسئله بر این فرضیه استوار است که این انتخاب‌های شاعرانه عمدی، نه تصادفی، و بیانگر ساختار بسته فکری‌ای است که در آن، زبان هنر و معماری صرفاً ابزاری برای تداوم مشروعیت سیاسی و ایدئولوژیک نخبگان بوده و شکافی عمیق میان جهان ذهنی شاعر/حاکم و جهان واقعی اجتماع وجود داشته است. تحقیق حاضر قصد دارد با رمزگشایی از این گفتمان غالب، ابعاد پنهان این رابطه متقابل میان ساختار قدرت و تولیدهای فرهنگی رسمی را نمایان سازد.

۱-۲- ضرورت تحقیق

بررسی ضرورت این پژوهش از چند منظر قابل توجیه است. اولاً، کتابه‌های شرف‌الدین علی یزدی به دلیل جایگاه شاعر و پیوند او با دربار تیموری و نیز محتوای غیرفنی و زبانی، منبع دست‌اولی برای درک فرهنگ مکتوب و هنری آن دوره محسوب می‌شوند. پس ضرورت دارد که این متون فراتر از رویکرد صرفاً تاریخی یا ادبی، با ابزارهای

نوین تحلیل گفتمان مورد واکاوی قرار گیرند تا ساختارهای پنهان قدرت و ایدئولوژی آشکار شود. ثانیاً، مشاهده فقدان گفتمان مردم‌محوری در این کتیبه‌ها، اهمیت تحقیق را دوچندان می‌کند؛ زیرا این فقدان می‌تواند بر نوعی رابطه غاصبانه حاکمیت با مردم (که آنان را رعیت-برده می‌پنداشت) دلالت داشته باشد. تحلیل این خلاء، به درک بهتر ماهیت حکومت تیموری و تفاوت آن با ادبیات پیشین که گاه به ظلم‌ستیزی می‌پرداخت، کمک خواهد کرد. در نهایت، تبیین چرایی غلبه گفتمان‌های عرفانی و دینی در کتیبه‌های حکومتی، ضرورت روشن‌نگری درباره کارکرد هنر در تثبیت مشروعیت مذهبی و معنوی حاکمان را برجسته می‌سازد و بدین ترتیب، این پژوهش برای تکمیل دانش و آگاهی ما در باب تعامل هنر، قدرت و جامعه در دوره تیموری ضروری می‌نماید.

۱-۳- پیشینه پژوهش

درباره شرف‌الدین و ظفرنامه‌اش، پژوهش‌های فراوانی صورت گرفته است؛ اما در ارتباط با اشعار وی، پژوهش‌ها بسیار اندک است که می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: از کهدویی مقاله‌ای با عنوان «شرح آثار و احوال شرف‌الدین علی یزدی» (۱۳۷۲) نگارش یافته که بیشتر به اشعار وی بدون تاکید یا اشاره به کتابه‌ها پرداخته است. در این مقاله، درباره ویژگی اشعار شرف‌الدین توضیح بسیار مختصری داده شده است که شامل کتابه‌ها نیز می‌شود. ذاکرالحسینی در مقاله «منظومات شرف‌الدین علی یزدی» (۱۳۸۶) به بررسی منظومات شرف‌الدین علی یزدی پرداخته و اشاره‌ای اجمالی به کتابه‌ها نیز کرده است. درباره کتیبه‌نگاری، مقالات فراوانی نوشته شده است که عموماً ارتباطی با موضوع این پژوهش ندارند، میرزا ابوالقاسمی در مقاله‌ای با عنوان «ابراهیم‌سلطان و کتیبه‌نگاری» (۱۳۸۸) اطلاعات مفیدی درباره بخشی از بافت فرهنگی زمان وی می‌دهد که تبیین‌کننده دلیل روی آوردن شرف‌الدین به کتابه‌نگاری و کثرت کتابه‌های وی

است. البته وی نیز در این مقاله بر ساختار و محتوای کتابه‌های شرف‌الدین تمرکز خاصی نکرده است.

۱- ۴- مروری بر زندگی شرف‌الدین علی یزدی

نخستین اشارت به نام شرف‌الدین، در تاریخ یزد، تألیف جعفر بن محمد بن حسن جعفری بوده است. این کتاب حدود سال ۸۴۵ یعنی زمانی که شرف‌الدین هنوز در قید حیات بوده، نگارش یافته است؛ دلیل بر این مدعا آن است که در هیچ یک از موارد، مؤلف از هیچ عبارت دعایی اخروی که دال بر وفات شرف‌الدین باشد استفاده نکرده است. نام و نسب او را «شرف‌الدین علی بن شمس‌الدین علی یزدی» و لقب او را «مخدوم» و تخلصش را «شرف» گفته‌اند (صفا، ۱۳۶۶: ۲۹۹/۴). تذکره نصرآبادی او را چنین معرفی می‌کند: «از ولایت یزد است؛ از جمیع علوم بهره وافیه برده و آب حیات معانی از چشمه فیوضات ربّانی خورده. در ترتیب نظم و نثر، کمال قدرت را داشته، چنانچه ظفرنامه، شاهدهی است در این معنی. عرض کمالات او محتاج به اظهار نیست...» (نصرآبادی، ۱۳۷۹: ۷۵۹).

تاریخ تولدش دقیقاً مشخص نیست. برخی معتقدند وی در حوالی سال ۷۹۰ هـ. ق. در یزد و یا در نزدیکی شهرتفت دیده به جهان گشوده است. وی از خاندان معروفی برخاسته بود و به سبب مقام معنوی، عزت و احترام بسیاری نزد بزرگان آن دیار داشت (صفا، ۱۳۸۹: ۱۴۴). با توجه به آغاز نامه‌ای که از هندوستان از جانب صدرجهان خواجه عمادالدین محمود گاوآن (۸۸۶-۸۱۳) خطاب به وی ارسال شده، مقام علمی و ادبی او در زمان حیات بیشتر آشکار می‌شود: «الی جناب المولی الامام و السید الهمام شرف الملة والدین علی یزدی افاض الله تعالی علیه سبحانه کرّمه...» (یزدی، ۱۳۲۶، ۷/۲).

شرف الدین علی بنا به سابقه خدمات پدرش به خاندان مظفری، به سرعاً در سلک درباریان شاه یحیی مظفری درآمد و مورد احترام واقع شد. در قصیده نوجوانی‌اش در این باره چنین می‌گوید:

جمشید عصر نصرت دنیا و دین که هست موصوف هر زبانی و نامش نمی‌توان
فرمانده زمانه ابوالنصر تاج‌بخش یحیی که هست خاک درش افسر کیان
(یزدی، ۱۳۸۶: ۲۲)

پس از اندک مدتی بساط آل مظفر به دستور تیمور برچیده شد و شرف‌الدین علی هم به خدمت سران دولت تیموری رفت (آیتی، ۱۳۱۷: ۲۰۲). یزدی به شاهرخ پسر تیمور نزدیک بود و از حمایت ویژه فرزندش، ابراهیم سلطان، برخوردار بوده است (آزند، ۱۳۶۳: ۸۸).

ملک هستی را ملک جز واحد قهار نیست
قهرش آن کز غیر در وادی او دیار نیست
اوست کز نور ظهورش می‌نماید این و آن
و آن که می‌پنداریش عالم، به‌جز پندار نیست

(یزدی، ۱۳۸۶: ۲۸)

این شاعر و مورخ، به عرفان و تصوف، گرایش داشته و تحمیدیه‌های وی در منظوماتش از این نظر قابل تامل است و نشان دهنده صبغه صوفیانه وی و گرایش به عرفان وحدت وجودی رایج در آن زمان است. درباره گرایش مذهبی وی می‌توان گفت او از سرسپردگان به ولایت مولا علی (ع) است:

سالها کوشیدم از هر باب و آن را چاره‌ای جز توکلاً بر ولای والی ابرار نیست
حیدر خیبرستان، کوثرده، عتترفکن مهتر بهتر که اقرارش پس از انکار نیست
حاجت تبلیغ چون «من کنت مولاه» آمده در ثناء او همین بس، حاجت اکنار نیست

(یزدی، ۱۳۸۶: ۴۳)

۱- ۵- منظومات شرف‌الدین علی یزدی

نام شرف‌الدین علی یزدی در سبک شاعران و سرایندگان نیز زبانزد است. «ظهور او در عالم شعر و ادب با دوران فرمانروایی و حکومت شاه یحیی مظفری، مصادف بود. «شرف» این پادشاه را ستوده و ضمن مدح او، خدمتگزاری پدرش در درگاه او یاد می‌کند (صفا، ۱۳۶۶: ۳۰۶/۴).

در دو کتب تاریخ یزد و تاریخ جدید یزد بسیاری از اشعار وی ذکر شده است. «منظومه‌هایی از فاضلی که بیشتر مناسبت‌گویی کرده است و عمدتاً فواید تاریخی دارند» (یزدی، ۱۳۸۶: ۱۱). منظومات وی شامل ۱۴۲۵ بیت است که در قالب‌های قصیده، غزل، مثنوی، قطعه، رباعی، یک مخمس و شمار زیادی مفردات سروده شده است. نسخه‌ای از دیوان او در کتابخانه ملی ملک به شماره ۵۳۰۷/۲۸ و فیلمی از آن، در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به شماره ۶۴۲۲ موجود است. این نسخه متعلق به قرن یازدهم است و چند قطعه از اشعار او، در دو کتاب تاریخ یزد از جعفر بن محمد جعفری و تاریخ جدید یزد از احمد بن حسین کاتب و به صورت پراکنده در جنگ‌ها و سفینه‌ها نقل شده است. مجموعه اشعار او با نام منظومات شرف-الدین توسط آثار ایرج افشار یزدی در بهار ۱۳۸۶ به چاپ رسیده است.

شعرهای وی بیشتر در مدح ابراهیم سلطان است و مصحح مجموعه اشعار وی معتقد است که سروده‌های شرف‌الدین ارزش شعری نداشته و بیشتر مناسبت‌گویی بوده است و به دلیل ارزش تاریخی باید بدان مراجعه کرد (ر.ک؛ مقدمه مصحح: ۱۱). «سروده‌های وی به جز دو قطعه عربی، همه فارسی است که به اقتضای بزرگانی چون ظهیر فاریابی، کمال‌الدین اسماعیل و حافظ سروده شده است؛ بعضی محکم‌تر و بعضی ضعیف‌تر. وزن‌ها روان است و دلنشین و قوافی ساده و خوش» (ذاکرالحسینی، ۱۳۸۶: ۱۵۱). البته در این اشعار اشکال‌هایی در وزن و قافیه مشاهده می‌شود (همان: ۱۵۳).

منظومات با دو قصیده تحمیدیه آغاز می‌شود. محتوای اشعار وی علاوه بر حمد باری تعالی و نعت رسول اعظم، مدح بزرگان زمان و بیشتر درباره ابراهیم سلطان، معدودی مطایبه و تعریض، ولی اغلب کتابه است در حدود ۶۵۰ بیت. این کتابه‌ها اشعاری است که برای نقش کردن بر ابنیه و ابزارها از جمله برای نقش زدن بر جام زر و خاتم و نوشتن بر کلاه نوروزی، آلات شطرنج کبیر، حقه مسدس، سراپرده، خرگاه، خیمه و بنگاه و کتیبه‌سازی بر عمارت‌های باغ دلگشا و باغ نرگسزار شیراز، صندل-خانه، شاه‌نشین، گنبد بستان‌سرا، بیت‌الفرح، چاه آب سرد مسجد جامع، بادگیرها، حوض‌ها و مرقدهای یزد سروده شده است.

۱-۶- بافت فرهنگی سرایش کتابه‌ها

به رغم کثرت جنگ‌ها و منازعات داخلی و خارجی، دوران تیموری را می‌توان از بعضی جهات یکی از ادوار پر رونق ادبی به شمار آورد؛ به گونه‌ای که می‌توان آن را آخرین دوره مهم قدیم در ادب فارسی شمرد. مهم‌ترین ویژگی ادبی این دوران، رواج و انتشار شعر، ادبیات و عمومیت یافتن آن است. چنانکه در میان همه طبقات مردم از دانشمند، عادی، عالم دین و امیر و سلطان، ذوق شعر و اشتغال به شاعری دیده می‌شد. دولتشاه سمرقندی همین کثرت را مایه تنزل مقام شعری می‌داند و می‌نویسد: «اما در این روزگار پایه قدر این فرقه شکست یافته و متزلزل شده است. به سبب آنکه ناهلان و بی‌استحقاقان، مدعی این شغل شده‌اند. هر جا گوش کنی زمزمه شاعری است؛ هر جا نظر کنی لطیفی و ظریفی و ناظری است» (سمرقندی، ۱۳۶۶: ۹).

علت رواج ادبیات در دربار پادشاهان و شاهزادگان و امیران تیموری روشن است؛ آن‌ها اغلب شاعر و شاعرنواز بودند (میرجعفری، ۱۳۷۹، ۱۵۴). شاهزاده بایسنقر، ابراهیم سلطان، محمد جوکی میرزا فرزندان دیگر شاه‌رخ، سلطان حسین بایقرا، فرزندان بایسنقر همه به شاعری منسوب بوده و همواره با شعرا و اصحاب ادب انس و الفتی

داشتند(همان: ۱۵۵). عصر تیموریان از نظر کمیت شعرا و فراوانی شمار آنان می‌تواند با درخشان‌ترین ادوار ادبی ایران برابری کند، اما از نظر کیفیت، این دوره را باید از ادوار انحطاط ادبی و تنزل شعر فارسی به حساب آورد(صفا، ۱۳۶۶: ۴۶۳).

از جمله شاهزادگان تیموری که بسیار هنرمند و هنردوست بود و ممدوح شرف الدین یزدی است، می‌توان به ابراهیم سلطان اشاره کرد. ابراهیم سلطان، پسر شاهرخ، در سال ۷۹۷ متولد شد(یزدی، ۱۳۶۶: ۵۱۶). ابراهیم سلطان از سال ۸۱۹ به بعد، حاکم فارس بوده و دولت‌شاه سمرقندی از وی به عنوان پادشاه‌زاده‌ای هنرمند، هنرپرور و مستعد در رسوم مملکت‌داری و دینداری یاد کرده است. او می‌نویسد: «مشهور است که دفاتر فارس به خط مبارک خود نوشته بود»(سمرقندی، ۱۳۶۶: ۲۷۰).

«ابراهیم سلطان جز در چند لشکرکشی آن هم برای همراهی پدر، بیشتر در مقرر حکومت خویش مستقر بود و برای آبادانی آن بسیار می‌کوشید. ... او را به فضل و هنر، ستوده و هنرمند و هنردوستش نامیده‌اند. از منشآت ابراهیم سلطان و رساله او در اخلاق و سیاست نیز یاد کرده‌اند. ... منشور مذهب کلانتری خواجه نصیرالدین از اسناد شایان توجه هنرمندپروری این شاهزاده دانسته‌اند. ... با این همه ابراهیم سلطان را بیشتر در خوشنویسی شناخته و ستوده و از حسن خطش در شش قلم یاد کرده‌اند. ثلث‌نویسی او چنان زیبازد است که بارها از همسانی وی با یاقوت سخن گفته و گاه تشخیص این دو را از هم غیر ممکن دانسته‌اند. مصحف‌های مرقوم این شاهزاده در موزه پارس شیراز، موزه آستان قدس مشهد و موزه متروپلیتن، گواه قوت قلم او در کتابت است. ابراهیم سلطان در کتیبه نگاری نیز دستی توانا داشت. [در توصیف هنر وی در شیراز، در حضور پدرش گفته شده که] میرزا بر در و دیوار شیراز کتیبه نوشته است» (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۸۸: ۲۱-۲۲). از کتیبه‌های وی که تاکنون باقی مانده و صحت انتساب آن به این شاهزاده محرز شده است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: کتیبه صفه آرامگاه سعدی، کتیبه بقعه میرعلی بن حمزه (ع)، کتیبه‌های کاخ تچر در تخت جمشید

(سه کتیبه به قلم ثلث) و کتیبه خدایخانه در مسجد جامع عتیق شیراز (همان: ۳۰-۲۲). از کتیبه‌های تخت جمشید یکی بر پیشانی جرز ایوان جنوبی کاخ تچر نقش بسته و زیر کتیبه‌های میخی هخامنشی و دو کتیبه دیگر در تاقچه‌ها و پنجره‌های همان کاخ است که هر سه در سال ۸۲۶ ه.ق تحریر شده‌اند (میرجعفری، ۱۳۷۹: ۱۲۶).

مشخص است که فضای فرهنگی سرشار از شعر و هنر کتیبه‌نگاری، سبب شده است تا مورخی توانا، چون شرف‌الدین، طبع خود را در شعر بیازماید و مخصوصاً توجه ویژه‌ای به هنر کتابه‌سرایی نشان دهد که سکه رایج هنر آن زمان و مقبول حاکم توانمند و هنردوست شیراز بوده و از طرفی، ماده اصلی هنر کتیبه‌سازی است که مورد توجه خاص پادشاه بوده است. همین بستر و زمینه فرهنگی سبب شده است تا شرف‌الدین در این مسیر گامی فراتر از دیگر شعرای سلف نهد و گوی سبقت از شاعران خلف خویش نیز برآید و با اشعاری نه همپای برترین‌های شعر پارسی، ولی در زمینه کتابه‌سرایی علمدار میدان شعر فارسی شود.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- ساختار کتابه‌ها

تعداد کتابه‌های شرف‌الدین علی یزدی به هفتاد و نه کتابه و مجموع ابیات آن‌ها به ۶۶۵ بیت می‌رسد. این کتابه‌ها در چند بحر هزج، مقارب، رمل، رجز، مضارع، خفیف و مجتث سروده شده‌اند و با توجه به بسامد و تعداد اشعار، می‌توان گفت که وزن‌های بحر مقارب بیشتر استفاده شده است و سپس از هزج و بعد از رمل بیشترین استفاده شده است.

شرف‌الدین برای سرودن کتابه‌ها با موضوع اشیا مانند محبیره، خُم، زایچه، جام، خاتم، شطرنج و حقه، فقط از بحرهای طرب‌انگیز هزج، رمل و یک مورد مضارع با زحافات و ارکان مختلف استفاده کرده است؛ مانند سه یا چهار فاعلاتن و مفعول

مفاعیل مفاعیل فعل و.... همچنین برای سرودن کتابه برای سراپرده و خیمه از بحر هزج و رمل و در کتابه با موضوع کتاب از وزن متقارب، رجز، رمل، مضارع و هزج استفاده کرده است. وی کتابه‌های فراوانی با موضوع انواع بناها دارد؛ از ساختمان‌های کامل یا حوضخانه، گنبد، سقف، شاه‌نشین، جام‌خانه و صندل‌خانه که در سرودن آن از بحرهای هزج، خفیف، رجز، سریع و مضارع استفاده کرده است. از بین کتاب‌ها فقط چند رباعی به بناها اختصاص دارد و در سرودن این رباعی‌ها وزن شاد و مهیج مفعول مفاعیل مفاعیل فعل استفاده کرده است. در کتابه با موضوع بادگیر از بحرهای هزج، رمل و سریع مانند مفتعلن مفتعلن فاعلن، فاعلاتن فاعلاتن فاعلن و مفعول مفاعیل مفاعیلن فع استفاده کرده است که همه از وزن‌های شاد و با آهنگ تند به شمار می‌آیند و با باد و بادگیر ارتباط مفهومی دارند. برای کتابه مرقد و آرامگاه نیز از سه بحر هزج، متقارب و خفیف استفاده شده است که به جز بحر خفیف که برای یکی از بزرگان به نام خواجه عمادالدین علی سروده، بقیه دارای وزنی شاد و ضربی و طبعاً نامناسب برای آرامگاه است.

این کتابه‌ها به ترتیب بسامد در قالب‌های مثنوی، قطعه، رباعی، مفردات و مخمس سروده شده‌اند. کوتاه‌ترین کتابه‌ها شامل نه تک بیتی است که برای جلد دیوان مولانا، خمسه نظامی، یک جنگ و طبله تاریخ/امیر تیمور، تاریخ نسخ شاهنامه و دو تک بیت برای نقر در خاتم سروده است. همه تک بیت‌های وی مقفی هستند. اوزان تک بیت‌ها متنوع است: چهار مستفعلن (رجز مثنم سالم)، سه/چهار فاعلاتن (رمل مسدس/مثنم سالم)، مفعول مفاعیلن فع (رجز مسدس اخرب مکفوف محذوف) و مفاعیلن، مفاعیلن فعولن (هزج مسدس محذوف) است.

این مثنوی مولوی بر سر یزدان منظوی

گنجی است لیکن معنوی باید که از جان بشنوی

(یزدی، ۱۳۸۶: ۶۵)

علاوه بر موارد یادشده، شرف‌الدین بیست و پنج رباعی دارد که همه دارای سه مصراع (اول و دوم و چهارم) مقفی هستند و برای موارد متنوعی سروده شده‌اند؛ اعم از جلد *خمسه امیرخسرو دهلوی*، جلد *کتاب حلی* و دو منتخب کتاب *حلی* خودش، بعضی از بناها، بادگیرها، جام زرین شراب و برای هر کدام از مهره‌های شطرنج کبیر که بیشترین تعداد رباعی‌ها به این مورد اخیر اختصاص دارد. اوزان رباعی، اغلب به صورت مفعول مفاعیل مفاعیل فعل و معدودی بر وزن مفعول مفاعیل مفاعیلین فع، مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن، یک مورد مفعول مفاعیلین مفعول مفاعیلین و یک مورد نیز چهار فاعلاتن است.

آن کو فلکش کمینه چاکر باشد وصفش ز کمال وهم برتر باشد
در بارگهش به رسم خدمتکاری هر کو ظفیری یافت مظفر باشد

(همان: ۷۵)

علاوه بر قالب‌های یادشده، شمار فراوانی قطعه از سه تا ده بیت و یک قطعه چهارده بیتی برای موارد متنوعی اعم از دوات‌دان، خمره، زایچه، جلد *شاهنامه*، کلاه نوروزی، یکی از مهره‌های شطرنج کبیر (چهار بیت کشفه)، حقه مسدس، سراپرده و خرگاه، شاه‌نشین، شماری عمارت، گنبد، جام و جام‌خانه و شماری بادگیر و آرامگاه سروده شده است. این قطعه‌ها همه مصدر هستند و بیت اول مقفی. از آنجا که در منظومات وی شمار فراوانی غزل مشاهده می‌شود، می‌توان به این نتیجه رسید که هدف وی در استفاده از این قالب، نوعی غزل‌سرایی بوده و خواسته است از قالب غزل برای کتابه استفاده کند، اما با توجه به محتوا، در زمینه قطعه جای می‌گیرند. وزن قطعه‌ها عبارت است از چهار فاعلاتن کامل، سه فاعلاتن محذوف، مفعول مفاعیل مفاعیلین فاعلن، مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن، مفعول مفاعیل فاعلن، مستفعلن مستفعلن فاعلن، مفاعیلین فاعلاتن مفاعیلین فاعلن، مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن و چهار مفاعیلین.

قطعه‌ای در وصف شاه‌نشین:

ای دل از دولت تو شاه نشین	دیده از طلعت تو ماه نشین
جان پاکان ز شوق دیدارت	بر سر کوی عشق راه نشین
دل چو شد روضه الصفا از صدق	از ولای تو گشت شاه نشین

(همان: ۸۱)

وی یک مخمس برای کتابه سرآورده امیرزاده ابراهیم سلطان سروده است. در این مخمس مصراع پنجم در پایان همه بخش‌ها، مانند یک بیت ترجیع تکرار می‌شود و چهار مصراع دیگر هر بخش، هر کدام قافیه مستقل خود را دارند که به جز بیت سوم هر سه بیت دیگر مقفی است. این مخمس بر وزن فاعلاتن فع لن فاعلاتن فع لن (رمل مثنی اصلم) سروده شده است:

وادی دولت و صحرای مراد است اینجا	بازی عرصه اقبال ز باد است اینجا
بخت فراش و سرآورده سقرلاط و نشاط	درگه داور، ابوالفتح جواد است اینجا

یا رب این طرفه سرآورده مبارک بادا

(همان: ۶۹)

بقیه کتابه‌های شرف‌الدین در قالب مثنوی است و از سه بیت شروع می‌شود تا یکصد و پنجاه و هفت بیت که مثنوی اخیر برای نسخه‌ای از شاهنامه و نگارگری مجلس ابراهیم سلطان در پشت آن و به دستور وی سروده شده است. این کتابه در وزن فعولن فعولن فعول (بحر متقارب مثنی محذوف) است و با ستایش خداوند متعال شروع می‌شود.

خدایا به لطف که بی انتهاست	چو لطف تو باشد چه حاجت به خواست
ولیکن طلب هم تو بخشی نخست	مراد از تو و خواستن هم ز توست
ز تو جست و جو در دل آید پدید	ز تو هم توان سوی مقصد رسید

(همان: ۸۹)

همچنین، طولانی‌ترین مثنوی دیگر وی در چندین بخش مختلف برای درج بر طبله شطرنج کبیر سروده شده است. بیست و سه بیت از این مثنوی برای درج بر روی جعبه این شطرنج و بیست و یک بیت دیگر برای درج بر پشت آن سروده شده و برای سیزده مهره آن هر کدام یک یا دو بیت در نظر گرفته شده است. این کتابه مفصل با این ابیات آغاز می‌شود:

چو رو بنمود اقبال از چپ و راست سعادت عرصه شاهی بیاراست
(همان: ۷۳)

بعد از مثنوی یادشده، طولانی‌ترین مثنوی‌های شرف‌الدین عبارت‌اند از یک کتابه در قالب مثنوی‌ای سی و دو بیتی برای عمارت ضیاءالدین در تفت؛ یک کتابه بیست و هفت بیتی برای منزل خاص در تفت؛ یک مثنوی بیست و شش بیتی برای شاه نشین امیرحسین ندوشنی؛ یک کتابه بیست و چهار بیتی برای عمارت بستان سرای خاص سلطان؛ یک مثنوی بیست و یک بیتی برای بادگیر امیرغیاث‌الدین؛ یک کتابه بیست و دو بیتی برای صندل‌خانه ابراهیم سلطان و یک مثنوی بیست بیتی برای عمارت باغ دلگشا در شیراز.

کوتاه‌ترین مثنوی برای درج بر جام‌گه عمارت ضیاءالدین در سه بیت سروده شده است و شمار بیشتری چهاربیتی به عنوان کتابه برای یک زایچه و جلد شاهنامه سفارش شده امیرچخماق و یک شاهنامه دیگر و کلاه نوروزی ابراهیم سلطان و مرقد مولانا عبدالعلی نقاش سروده شده‌اند و دیگر مثنوی‌ها دارای ابیاتی بین این دو سطح هستند و برای خیمه، صندل‌خانه، گنبد، عمارت چاه سرد، بادگیر و شماری مرقد و آرامگاه سروده شده‌اند.

اوزان مثنوی‌ها متنوع است و شرف‌الدین در کتابه‌هایی که برای شاهنامه سروده، از همان وزن شاهنامه استفاده کرده است. دیگر وزن‌های مثنوی‌هایش عبارت است از

مفعول مفاعیل فعولن، مفعول مفاعیل فعولن، مفاعیلن مفاعیلن فعولن، مفتعلن مفاعیلن فعولن، فاعلاتن مفاعیلن فعولن، مفتعلن مفاعیلن فعولن.

۲-۲- محتوای کتابه‌ها

همان‌طور که اشاره شد محور و دلیل سرایش این کتابه‌ها موارد متنوعی اعم از کتاب، عمارت، جام، بادگیر، آرامگاه، خیمه، زایچه، حقه، خم و صندل‌خانه است. با بررسی محتوا و آنچه در کنار موضوع و محور اصلی این کتابه‌ها مطرح شده، مشخص می‌شود که مهم‌ترین مباحث مرتبط با آن پدیده محوری، چه چیزی است و از این راه‌گذر چارچوب مفاهیم ذهنی این شاعر و گفتمان‌های رایج آن دوره مشخص می‌شود.

برای بررسی بهتر با توجه به مقاصد سرایش کتابه با محورهای نزدیک و مرتبط به هم، کتابه‌ها در چند دسته جای داده شدند تا مفاهیم هر بخش، بهتر قابل استخراج و تحلیل گردد؛ بر این اساس، با تکیه بر اغراض سرایش دسته‌بندی کتابه‌ها عبارت است از اشیا، جلد و طبله کتاب، عمارت، مرقد، جعبه و مهره‌های شطرنج، بادگیر و حوضخانه (هر دو از بناهای سرمایه‌ی هستند)، جام‌خانه، صندل‌خانه، خیمه و سراپرده (و کلاه نوروژی که همه پارچه‌ای هستند) و یک کتابه برای عمارت چاه سرد در مسجدی در یزد.

۲-۲-۱- بناها

بیشترین کتابه‌های شرف‌الدین درباره بناها با کاربردهای مختلف است که بیشترین حجم اشعار؛ یعنی سیصد و ده بیت بدان اختصاص یافته است. در ادامه این بناها، با توجه به کاربردهای آنها به صورت مجزا بررسی می‌شوند. این بناها عبارتند از عمارت، صندل‌خانه، جام‌خانه، سردخانه حوض مسجد، بادگیر و مرقد.

۲-۲-۲- عمارت

شرف‌الدین دوازده کتابه برای بناهای مختلفی سروده است که در مجموع آن کتابه‌ها یکصد و هفتاد و یک بیت می‌شوند. این بناها عبارتند از: عمارت باغ دلگشای شیراز، سقف بنای نرگسزار شیراز، عمارتی در تفت، عمارت خاصه در تفت، عمارت بستان-سرا، گنبد بستان‌سرا، شاه‌نشین و بیت‌الفرح که برای مواردی چون بیت‌الفرح چندین رباعی سروده است.

یکی از کتابه‌ها درباره عمارت باغ دلگشای شیراز در بیست بیت و یکصد و نود و هفت واژه است. این مثنوی با حمد و ستایش خداوند شروع می‌شود و نام خداوند و واژگان نشاندار مرتبط با آن تا پایان کتابه ادامه دارد و بیشتر بر آفرینندگی حضرت حق تعالی تأکید کرده که مقتضای ساخت عمارت است:

ای باد تو دلگشای جان‌ها شکر گل غنچه دهان‌ها
لطفت چو به «کن» اشارتی کرد در باغ کرم عمارتی کرد
وان روضه دلگشا جهان است آینه صنع «کن فکان» است
وز فضل تو این سرای خرم پر فیض مواهب دمادم
(یزد، ۱۳۸۶: ۸۰)

پس از آن به توصیف باغ می‌پردازد و از چارچوب واژگان گفتمان دینی فراوان بهره می‌برد:

...این عرضه دلگشا پرداخت محراب امید مقبلان ساخت
و آبش که ز کوثر انتخابی است فیض کرم و جهان سرابی است
(همانجا)

در بخش عمده این کتابه به مدح پرداخته شده و اسم ممدوح (همان صاحب عمارت) نیز در بیتی مستقل ذکر گشته است:

عنـوان خـلافت الـهـی رضـوان بهـشت پادشاهی

شایسته مغیث دین به دولت افراخته کاخ ملک و ملت
 سلطان ظفر قرین ابوالفتح کو راست ز حق، جهان به کل، فتح
 (همانجا)

در این کتابه به پنج مبحث پرداخته شده است؛ ستایش خداوند، مدح پادشاه، توصیف عمارت و باغ، دعای تأیید عمارت و تاریخ ساخت آن. واژگان به کار رفته در این کتابه فقط در چهار حوزه (۱) بی‌نشان و (۲) نشاندار مرتبط با حکومت و پادشاهی (۳) نشاندار با اوصاف الهی و (۴) نشاندار مرتبط به باغ و عمارت تقسیم می‌شود. در مجموع هفتاد و یک واژه نشاندار در سه حوزه و بقیه واژگان بی‌نشان شامل افعال و صفات و حروف است.

شرف‌الدین در این کتابه حدود بیست و هشت واژه نشاندار مرتبط با حکومت و پادشاهی به کار برده است؛ واژگانی مانند مُلک، دارملک، تاجدار، خلافت الهی، پادشاهی، مغیث دین، فتح، ظفر، سریر، سلطان، شاه غالب، قصر، کاخ، ملت، دولت، لطف بیکران (پادشاه)، عدل و احسان که بعضی از واژگان مانند پادشاهی و ملک چندین بار تکرار شده است و در این بخش از واژگان مرتبط با حوزه گفتمان دینی هم استفاده شده؛ مانند خلافت، احسان، عدل، سلطان، ملت، سریر مغیث دین و ملک.

همچنین وی بیست و دو واژه مرتبط با باغ و عمارت به کار برده است؛ مانند دلگشا، سرا، عمارت، دار (خانه)، گل، باد، غنچه، ثمار، کوثر، جوی، آب، رضوان، خرم، روضه، معمار و بهشت که بعضی از این واژگان مانند دلگشا و عمارت و باغ را چندین بار تکرار کرده است.

دسته سوم واژگان نشاندار دینی هستند که ضمن ستایش خدا، دعای تأیید و حفظ این بنا به کار رفته‌اند و از حدود بیست و یک واژه گفتمان دینی به طور مستقیم بهره گرفته شده است؛ مانند جان، شکر، گُن، کن فیکون، کرم، مواهب حق، فضل، فیض، خلیل، رحمان، عنایت الهی، کعبه، مکرم، محراب، مقبلان (عارفان)، معظم. از بین واژه-

های یادشده فقط واژه «کان» به معنی آفرینش و کرم در ارتباط با بخشش الهی دوبار به کار رفته که کاملاً مرتبط با ساخت و عمارت و پادشاهی است.

علاوه بر سه حوزه نشاندار حکومت، باغ و عمارت و ستایش حضرت حق، موضوع دیگر این کتابه، تاریخ ساخت آن است:

آب رخ دل فزوده جـویش تـاریخ گـواه راسـتگـویش
کـاب دـل اگـر شـماری بـا هـشـتـصد و سـی و هـفـتـش آری

(همان: ۷۲)

دعای تأبید و رونق برای این عمارت موضوع دیگری است که در این کتابه به آن اشاره شده است:

یا رب که همیشه باد خرم چون کعبه، معظم و مکرم
(همانجا)

شرف‌الدین علی یزدی در بیتی نیز با اغراق، ترک ادب شرعی کرده و در وصف این باغ می‌گوید:

و آبش که ز کوثر انتخابی است فیض کرم و جهان سرابی است
(همانجا)

در این کتابه از ترکیب‌های وصفی و اضافی فراوانی استفاده شده است که اغلب ترکیب‌های اضافی آن تشبیهی هستند. ترکیبات اضافی (چهارده مورد) مانند غنچه دهان، باغ کرم، آینه صنع، ثمار آمال، کاخ ملک و ... و ترکیبات وصفی (نه مورد) مانند سرای خرم، مواهب دمامم، سریر جاودانه، شاه غالب، ماه ثاقب و

شرف‌الدین علی یزدی بیشتر، از آرایه تشبیه و اغلب به صورت اضافه تشبیهی بهره گرفته است. با توجه به شرایط فرهنگی حاکم بر آن دوران، ابعاد عمرانی، سیاسی و مذهبی به شکل برجسته و پررنگی در این کتابه نمودار است و شرف‌الدین با زبانی سلیس و به دور از ابهام و پیچیدگی که اقتضای روحیه ساده و نیمه شهری تمدن

تیموری است و تنها با استفاده از آرایه تشبیه (البته در کنار مختصری بینامتنیت با متون دینی به صورت تلمیح و تضمین) که ساختاری ساده و همه فهم دارد، این سه جنبه مهم اجتماعی آن روز را در قالب شعر که متاع رایج فرهنگی آن زمان است و به صورت کتابه که مقبول ساختار سیاسی و مخصوصا شخص حاکم است، به زیبایی گنجانده است. نکته قابل توجه دیگر بافت سیاسی-اجتماعی آن روزگار است که با توجه به جهان‌بینی سیاسی حاکمان مغولی-تیموری، فقط از خدا و شاه نام برده شده است و مردم به عنوان رعیت هیچ جایگاهی در این چارچوب سیاسی-فکری ندارند که در حد یک بیت از آن‌ها نامی برده شود، حتی معمار و سازنده این عمارت. نکته دیگر مقوله بینامتنیت است که فقط کتابه با متن دینی و سیاسی اشتراک دارد و جای هر فرد و جمع دیگری جز خدا و پادشاه در این کتابه خالی است و این متن با چیزی جز این دو زمینه بینامتنیت ندارد. شاعر در ترسیم فضای سیاسی و اجتماعی و فرهنگی این دوران، بسیار دقیق و منطبق بر جو غالب عمل کرده و کتابه را در وزنی شاد، متناسب با حال و هوای شادی افتتاح این ساختمان سروده است و کتابه وی در این مورد موفق ارزیابی می‌شود. پس در این کتابه سه گفتمان سیاسی، دینی و هنری (برآمده از ذات کتابه‌سرایی و ساخت عمارت و توصیف آن) قابل مشاهده است.

۲-۲-۳- بادگیر و حوضخانه

دهخدا در ذیل بادگیر گوید: «عمارتی بسیار مرتفع که بر بالای خانه‌ها سازند و رخنه‌ها به هر طرف گذارند تا از هر طرف که باد آید، در آن خانه داخل گردد (ناظم الاطباء). مخرجی بلند چون تنوره بر بالای بنا و عمارتی به سبک خاص که باد از آن پیوسته به زیر فرود شود و هوا برای تهویه و خنک کردن جریان داشته باشد. جای گذار باد. محلی بادگیر. جایی که بیشتر باد در آنجا افتد. محلی که باد بر آن مستولی باشد (ناظم الاطباء)» (دهخدا، ذیل بادگیر).

وی شش کتابه برای بادگیرهای یزد و یک کتابه نیز برای حوضخانه شهاب‌الدین مستوفی یزد سروده است که در مجموع چهل و هفت بیت دارند. دلیل کنار هم گذاشتن حوضخانه و بادگیر نزدیکی کارکرد آنها است که هر دو، سازه‌هایی برای خنک کردن آب و هوا در منطقه‌ای کویری بوده‌اند و محتوایی نزدیک به یکدیگر دارند. کتابه مربوط به بادگیر مولانا فضل‌الله به عنوان نمونه بررسی می‌شود:

که یارد شکر الطاف الهی و فضل الله جل عن التناهی
به جز فضلش دو عالم را به یک بار سراسر بادگیر و خاک پندار
...بلی جان بادگیر آن نسیم است که فیض نفخه جود قدیم است
ز «فضل الله» جان شد حی قایم که فضل الله باقی باد دایم
(همان: ۸۳)

این کتابه هشت بیت و یکصد واژه دارد و در قالب مثنوی سروده شده است. گفتمان کلی حاکم بر این کتابه، گفتمانی دینی است و با متون دینی بینامتنیت تام دارد. شرف‌الدین بین بادگیر ساختمان و جان انسان به عنوان بادگیری از عالم ربوبیت نوعی یگانگی را تصور کرده است و فقط از همین طریق است که ارتباط ماورایی و زمینی شعر و دو گفتمان دینی و عرفانی (بسیار غنی و پرننگ) و مادی (ضعیف و کم حجم) برقرار می‌شود. همچنین در کنار فضل‌الله یعنی فضل‌خدا و نام صاحب بادگیر که فضل‌الله است نیز ارتباط بینامتنیتی برقرار کرده است.

واژگان گفتمان دینی به صورت تک واژه مانند شکر، فیض، نفخه، جود، قدیم و در قالب ترکیب مانند فضل‌الله، حریم کبریا، الطاف الهی و در قالب یک عبارت «و فضل الله جل عن التناهی» که در مصراع‌ی کامل نشسته است، مشاهده می‌شود و سی واژه را شامل می‌شود. شرف‌الدین شش بار واژه بادگیر را به کار برده که دو بار آن به صورت جناس مرکب با باد و فعل گیر (تصور کن) بوده است. همچنین سه بار واژه باد به کار

رفته که یک بار به صورت فعل دعایی بوده است و در سطح کلام هر سه مرتبط با بادگیرند. علاوه بر موارد یادشده شرف‌الدین واژگان دیگری نیز استفاده کرده است که نوعی به باد، مرتبط می‌شوند؛ مانند بوی، فیض، نفخه، نسیم و جان (جان در معنای اساطیری از جنس باد تصور می‌شده و هنوز در زبان فارسی در قالب کنایه جان به باد دادن برجای مانده است). شرف‌الدین در کنار باد، فقط یک بار به خاک به عنوان همزاد باد در عناصر اربعه، اشاره می‌کند، ولی سخنی از آب و آتش به بیان نیامده است.

در این کتابه با محوریت بادگیر، چند مبحث مطرح شده است که همه رویکردی به گفتمان دینی دارد و شاید دلیل آن جایگاه صاحب بادگیر، مولانا فضل الله است که شخصیتی دینی است. ستایش خداوند، شکر ایزد، بی توجهی به دنیا، ارتباط مستمر خدا و انسان از طریق جان با رویکردی صوفیانه که جان مهبط نسیم حق یا آینه جمال وی است و در نهایت دعایی برای بقای صاحب بادگیر از مهم‌ترین مباحث مطرح شده در این کتابه به شمار می‌آیند. در این کتابه، جز اشاره به نام خدا، بی ارزش بودن دنیا و اشاره‌ای گذرا به نام صاحب بادگیر (آن هم با ایهام به معنای لغوی واژه) به موضوع دیگری اشاره نشده و رویکردی کاملاً وحدت وجودی بر آن حاکم است. شعر کاملاً سلیس، روان و بدون آرایه است و به جز نمادهای عرفانی و یک تشبیه جان به بادگیر، آرایه دیگری در آن مشاهده نمی‌شود. در این کتابه حدود سی واژه به کار رفته و اغلب این واژه‌ها از واژه‌های ثقیل عربی بوده که بر فضای غالب گفتمان صوفیانه و دینی متن افزوده‌اند.

با توجه به رویکرد و جهت گفتمان حاکم بر این کتابه، مشخص می‌شود که صاحب آن دارای جایگاه و مقام علمی و معنوی است و با مراجعه به متون تاریخی نیز این گزاره ثابت می‌شود و مهارت شرف‌الدین علی یزدی در سرودن این کتابه و رعایت گفتمان غالب برای حفظ بافت فرهنگی و انسجام متن و محتوا و نیز بافت موقعیت و بافت فرهنگی تایید می‌شود. در کتاب تاریخ یزد در مورد این عمارت و مولانا فضل الله

آمده است: «ذکر عمارت مولانا اعظم شرف‌الدین یعقوب قاضی، او در محله مدرسه عبدالقادریه، سه خانه نیکو متصل به یکدیگر عمارت کرد و بادگیرهای عالی و باغچه مشجر و چاه خانه و حوض، و بر درگاه، ساباطی عالی و عمارت بر بالای اصطبل و بر کنار باغچه محکمه‌ای به غایت خوبی، و متصل خانه‌ای که جهت فرزند دل‌بند خود مولانای اعظم مجدالدین فضل‌الله ساخته، طنبی و بادگیری متصل آن کرده و دو شاه-نشین منقش با جامه‌های نیکو و از طنبی در بادگیر گشوده و این ابیات مولانای اعظم شرف‌الدین علی یزدی بر کتابه بادگیر ثبت کرده» (جعفری، ۱۳۴۴: ۷۶).

۲-۲-۴- مرقد و آرامگاه

شرف‌الدین علی یزدی سی و نه بیت در قالب چهار کتابه برای مرقد افرادی چون غیاث‌الدین علی یزدی، عمادالدین علی طالبی، عبدالعلی نقاش و امیرزاده پیرمحمد نوه تیمور سروده است. کتابه مرقد امیرزاده پیرمحمد ابن عمر شیخ بن امیر تیمور در ده بیت و یکصد و پنجاه و هشت واژه سروده شده است. شعر در قالب قطعه است و با بی‌وفایی دار دنیا شروع شده است:

درین سراچه فانی که منزل است، نه مقصد به هیچ، دل نهد مقبلی که گشت مؤید
چه منزلی که درو چون رسد ز غیب غریبی مجرد آید و زودش روان کنند مجرد
(یزدی، ۱۳۸۶: ۸۵)

سپس در ادامه آن به موضوع‌های دیگری اشاره می‌شود؛ همچون: یگانگی شاه و گدا در برابر مرگ، معرفی صاحب مرقد، شیوه مرگش که قتل به وسیله یکی از نزدیکانش در لشکرگاه است، تاریخ این حادثه (ششم محرم سال هشتصد و دوازده)، نام قاتل که فرمانده سپاه امیرزاده است (اعظم جیش) به نام حسین، بازی با واژگان حسین و یزید و جا به جایی نام ظالم و مظلوم در این حادثه و مشابه‌سازی این حادثه با قیام کربلا و درنهایت دعای غفران و هم‌نشینی با حسین(ع). وی در سه بیت نخست، از

واژگان فراوانی که بر بی‌ارزشی این دنیا دلالت می‌کنند، بهره گرفته است؛ مانند: سراچه؛ سرا با پسوند چه دال بر کوچک بودن؛ فانی؛ منزل: محل توقف موقت (دو بار)، نه مقصد؛ ذکر قید نفی نه برای تأکید بر مقصد نبودن این جهان؛ غریب: وضعیت انسان در این جهان؛ غیب: به طور مضمحل تبادر به عدم ظهور و آشکارگی و نوعی نیستی؛ مجرد: دست خالی و تنها بودن انسان در این جهان (دو بار)؛ خرابه؛ حصر: به معنای شمارش ولی متبادر کننده محصور بودن انسان در این جهان؛ هیچ (دو بار) و افعال دل‌نهادن، موبد نماندن و ثبات نیست.

شرف‌الدین در چند بیت آغازین با کمک واژگان یادشده، فضای دقیقی از ناپایداری دنیا ترسیم می‌کند که کم‌نظیر است. وی در وصف این شاهزاده از صفات دینداری و عدالت‌ورزی (با دین و داد) استفاده کرده است که در برابر انبوه صفات مثبتی که به بزرگان سیاسی نسبت می‌داده‌اند، بسیار ناچیز و حقیر است و نشان می‌دهد شرف‌الدین چندان اعتقادی به مثبت بودن این شاهزاده نداشته است و خواسته و ناخواسته صفات بیشتری برای وی به کار نبرده و این خلاف رویه معمول ستایشگری-های شاعران درباری است. این نکته زمانی برجسته‌تر می‌شود که او برای قاتل شاهزاده فقط یک صفت منفی؛ یعنی «سگ مرتد» به کار برده است که هر دو واژه سگ و مرتد در ارتباط با گفتمان دینی شکل گرفته است؛ سگ مظهر نجس بودن و مرتد نیز به معنای فرد از دین برگشته است. دلیل عدم کاربرد صفات منفی بیشتر برای قاتل یک شاهزاده به جز عدم شناخت وی، می‌تواند نشانه عدم دل‌بستگی به این خاندان و به طور خاص به این امیرزاده باشد. تنها دستاویز وی در این تقبیح نیز در چارچوب گفتمان بوده که کالای رایج آن روزگار است. علاوه بر اینکه شرف‌الدین برای قاتل به یک صفت منفی بسنده کرده، در بیت تأیید نیز فقط برای قاتل عذاب مخلد درخواست کرده است که به نسبت این جنایت چندان نمودی ندارد و تأیید کننده فرضیه فوق است که

او چندان دل‌بستگی به این شاهزاده نداشته است. در مرثیه‌سرایی وی برای این امیرزاده، به یک بیت دعا برای آخرت وی بسنده می‌کند که باز از نظر حجم اندک است:

ز فضل رحمت باری یقین که کشته به زاری

رفیق جمع شهیدان کربلا شده سرمد

(همانجا)

در کنار این کاستی‌ها، وی در چندین بیت به همانندسازی قتل امیرزاده که از آن به شهادت تعبیر کرده پرداخته و با التفات به نام قاتل (حسین) دست به مشابهت‌سازی زده است؛ برخی از واژگان مورد استفاده شرف‌الدین برای بیان حادثه قتل عبارتند از: غدر (دو بار)، زخم پیاپی، ضرب تیغ مهند، شهید، شهادت، واقعه، محرم، کربلای مجدد، کربلا، حسین، یزید، عذاب. گویی این حادثه فقط دو بخش برای شرف‌الدین دارد و همین را دستاویزی برای اطناب و سرودن چند بیت بیشتر کرده است؛ نام قاتل (حسین) و کشته شدن با شمشیر.

نکته دیگر که نشان می‌دهد وی شاید باکراه و برخلاف میل و علاقه درونی‌اش نسبت به این شاهزاده، شمار ابیات این کتابه را به ده بیت رسانده، بخش ذکر تاریخ است که برخلاف رویه مختصرگویی، علاوه بر ذکر در قالب معما و استفاده از حروف ابجد به صراحت نیز بدین تاریخ اشاره می‌کند؛ البته دو نکته شاید برای این صراحت وجود داشته باشد: (۱) سال که هشتصد و دوازده است و عدد دوازده برای وی به عنوان فردی با گرایش شیعی مهم بوده است و (۲) وقوع این حادثه در ششم محرم که باز شاعر نتوانسته است به دلیل هماهنگی با دهه اول محرم و مشابهت سازی بعدی بدان توجه نکند.

شهید گشت به تاریخ فوز جاه شهادت به خیر اگر بشماری خبیر گردی از این عد
که سال واقعه‌اش هشتصد و دوازده آمد شب ششم ز محرم به کربلای مجدد

بلا نگر که درین کربلا حسین یزید است که با یزید قرین باد در عذاب مخلد (همانجا)

شمار کم ابیات این کتابه زمانی بهتر مشخص می‌شود که می‌بینیم از بین چهار کتابه سروده شده برای افراد مختلف، دو کتابه که برای غیاث الدین علی و عماد الدین علی از مشاهیر علمی زمان سروده شده، دارای ابیات بیشتری است و به ترتیب سیزده و دوازده بیت دارند. همچنین صفات اندکی که برای این شاهزاده برشمرده در برابر انتساب صفات عدیده به دو عالم فوق بسیار معنادار می‌نماید. وی در مدح غیاث الدین علی یزدی در چهار بیت، صفات فراوانی برمی‌شمارد: اکفی الکفاه، دُها، رای منیر، رشک تیر دبیر، فیض جاهی و مالی، رای. در مدح عماد الدین علی، در نه بیت صفات متعددی برای او ذکر می‌کند: مَلک، ملک آسا، مبرا از نقص هستی، آیتی در هنر، غایتی در مکارم اخلاق، صورت ستوده، سیرت پاک، هوشمند، دلاور، چالاک، بانام و نسب، بزرگ آیین، قدر اعلی، گهر والا، فضایل برتر، آگاه از اسرار خلقت، حظ اوفر در عقل و ذوق، کمال پیران، آشنا با جانانه، دوری گزین از هستی. همین مطلب از روحیه انسانی، و علم‌دوستی و ظلم‌ستیزی وی حکایت دارد که ناخواسته در شعرش متجلی شده و نتوانسته عدم دل‌بستگی‌اش به فردی از نوادگان تیمور سفاک را نشان ندهد.

در این کتابه، یازده ترکیب به صورت وصفی و اضافی به کار برده شده است؛ مانند: از سراچه فانی، زخم‌های پیایی، ضرب تیغ، تیغ مهند، سگ مرتد، غدر اعظم جیش، شاهزاده با دین و داد، کربلای مجدد، عذاب مخلد و رحمت باری که از این میان یک ترکیب برای ذکر صفات مثبت شاهزاده و یکی برای دعای اخروی او، یک ترکیب مرتبط با صفت قاتل و یکی مرتبط با عذاب اخروی وی که از این نظر قاتل و مقتول با هم برابرند و یک ترکیب در بی‌وفایی دنیا و بقیه در ذکر حادثه است که ظاهراً از نظر دل‌بستگی وی، خستی می‌نماید. تنها بخش موثر این کتابه انتخاب وزن مفاعیلن فعلاتن مفاعیلن فع لن است که بحری غیر روان و غیر ضربی و مناسب فضای مصیبت است.

۲-۲-۵- صندل‌خانه

با توجه به ابیات کتابه‌های شرف‌الدین، صندل‌خانه، در آن زمان، تالاری با دیوارهای پوشیده از چوب خوشبوی صندل و تزئینات زیبا بوده که معمولاً برای بزم استفاده می‌شده است. وی دو کتابه برای یک صندل‌خانه با مجموع ۳۵ بیت سروده است. یکی از این کتابه‌ها سیزده بیت و دیگری بیست و دو بیت دارد. کتابه سیزده بیتی دارای دو بخش است؛ بخش نخست این کتابه بازی با لفظ صندل و خوشبویی (پنج بیت) و بیت ششم تخلص‌گونه است و بخش دوم (هفت بیت پایانی) در ستایش صاحب صندل‌خانه، ابراهیم سلطان است.

در شش بیت اول، نه بار واژه صندل به صورت مفرد یا در واژگان مرکب صندل‌خانه، صندل‌سایی، صندل‌کاری یا در ترکیب صندل‌ماه، صندل توفیق، صندل خور استفاده شده است. علاوه بر آن واژه‌های مرتبط با بوی خوش و بزم نیز فراوان به کار برده شده است مانند: مشام، نزهتگاه، معطر، هوا، دلگشا، بزم، نوشین، مشکین، سوده، طیب، مجمر، سایی در مجموع دوازده واژه که با نه واژه صندل، فضایی سرشار از موضوع کتابه ساخته است. وزن این کتابه شاد و مفاعیلن مفاعیلن فعولن است:

مشام جان به نزهتگاه اخلاص معطر شد ز صندل‌خانه خاص
هوای دلگشای بزم نوشین ز صندل سائی اقبال مشکین
(یزدی، ۱۳۸۶: ۷۶)

در مدح ابراهیم سلطان که ممدوح وی است و شاهزاده‌ای است فرهنگ‌پرور و هنردوست، هفت بیت سروده است که شش بیت به صفات وی و یک بیت به توصیف شمشیر وی پرداخته است:

ابوالفتح آن که فتح الباب شاهی به اسم او شد از فیض الهی
قضا با سلطنت چون راز گوید ز ابراهیم سلطان باز گوید

(همانجا)

این بخش نیز سرشار از کلمات مرتبط با جهاننداری، پادشاهی و فضایی با عظمت است و شرف‌الدین برای این منظور از واژگان مرتبط فراوان استفاده نموده است مانند: خدیو عصر، سلطان (سه بار)، سلاطین، سلطنت، مغیث‌الحق و الدین، فتح الباب شاهی، فیض الهی، جهاندار، جهان (دوبار)، عالم، مغز (اصل هر چیز)، مراد، لطف، کمال، دانش، داد، آدم (دو بار) ملک، سجده و در توصیف تیغ وی از آینه، درخشان، زدوده، زنگ ظلم، ظلمت جور. این فضا سازی در یک کتابه سیزده بیتی در قالب مثنوی و وزنی شاد، بسیار موفق ارزیابی می‌شود و در هر دو بخش توصیف و مدح برای مقصود کتابه صندل‌خانه با مهارت سروده شده است. در این کتابه در کنار مقصد اصلی آن که توصیف صندل‌خانه است، به گفتمان سیاسی - درباری آن زمان؛ یعنی مدیحه نیز توجه شده و از واژگان گفتمان دینی به حد اعلا استفاده شده است که نماد درآمیختگی دین و سیاست در آن دوره است.

۲-۲-۶- چاه سرد مسجد جامع یزد

در کتاب تاریخ جدید یزد درباره این آب سردخانه که ظاهراً نوعی آب انبار بوده، چنین آمده است: «ذکر عمارت زمان خاقانی معین شاه‌رخ‌ی انارالله برهانه، زمانی که رایت منصور خاقانی به جهت عصیان امیرزاده بایقرا متوجه فارس شد و به شیراز آمد و در سال تسع عشر و ثمان مائة در زمان مراجعت شاه نظام کرمانی به جهت مفرده، ابرقوه و یزد نصب کردند و شاه نظام به ابرقوه آمد و از ابرقوه به یزد آمد و کاشی مسجد تمام کرد و در غرفه‌ها سوره فتح نوشت و «أنا فتحنا» در ساحت میان مسجد ثبت کرد، به کاشی تراشیده به خط مولانا بهاء‌الدین هزار اسپ و شاه نظام کرمانی کتابه درگاه مسجد به القاب همایون شاه‌رخ‌ی به کاشی تراشیده ثبت کرد و پیش طاق مسجد دوازده امام به کاشی تراشیده بنهاد و بر دست راست صغه جماعت‌خانه عالی بساخت و بر درگاه جماعت‌خانه، گنبدی ساز کرد و فراش‌خانه بر در مسجد ساخت و در میان ساحت

حوضی وسیع و خلوات بساخت و آب تفت در آن جاری کرد و بر در مسجد چاه خانه (آب سرد) بکند و فراخ گردانید و منقش کرد و مولانای اعظم شرف‌الدین علی به التماس شاه نظام، این ابیات بگفت و بر کتابه چاه خانه ثبت کرد» (کاتب، ۱۳۸۶: ۲۵۱).

تنها کتابه وی برای یک مکان مذهبی است که برای چاه سرد مسجد جامع یزد در چهارده بیت در وزن فاعلاتن مفاعلهن فعلن سروده است. این کتابه دارای چهار محور است: ۱) ستایش شاه که دستور احیای مجدد چاه داده است؛ ۲) توصیفی از چاه و آب زلال آن؛ ۳) در سه بیت گریزی از آب به مباحث عارفانه می‌زند و یگانگی بین تشنگی به آب صاف و باور به امکان وصال در همه هستی؛ ۴) در سه بیت پایانی علاوه بر ذکر سه ماده تاریخ، به صراحت آن را هشتصد و نوزده ذکر می‌کند.

کاین سه فال نکوز روی حساب هشتصد و نوزده بود دریاب

(یزدی، ۱۳۸۶: ۸۶)

وی درباره توصیف چاه و آب آن در چهار بیت از واژگان زمزم، صاف، ساقی، سلسبیل، تشنه، زلال، عطا استفاده می‌کند. بنابراین در این کتابه نیز نمودهای واضحی از سه گفتمان سیاسی - درباری در قالب مدیحه، گفتمان دینی به صورت نمود عرفانی، گفتمان هنر در قالب ساخت ماده تاریخ در کنار مقصد اصلی توصیف چاه و آب مشاهده می‌شود که واژگان و مفاهیم گفتمان دینی در همه بخش‌ها حضور پررنگی دارد.

۲-۲-۷- جام‌خانه

جام‌خانه یا آئینه خانه، اتاق یا ایوانی است که دیوارها و سقف آن را با آئینه پوشانده باشند (به نقل از دهخدا، ذیل جام‌خانه) و از این دو کتابه نیز همین مفهوم برمی‌آید. شرف‌الدین دو کتابه برای جام‌خانه با مجموع شش بیت (هرکدام سه بیت) سروده است. نکته جالب آن است که از همه واژگان و فضای روشن و آئینه‌وار آن،

برداشت عرفانی کرده و در قالب مفاهیم عرفانی و آیینگی انسان و کاربرد واژگان گفتمان دینی به این موضوع نیز رنگی شرعی داده است. این مساله تمایز دیدگاه این شاعر صوفی مسلک با دستگاه حاکم را می‌رساند که با نگاهی عرفانی، ضمن عدم اشاره به کارکرد تجملاتی این جام‌خانه، توجیه عرفانی برای آن برمی‌شمارد که حتی در اینجا نیز «نیست چیزی به غیر نورالله»:

نور الله بین ضیاء گستر روشن از جام‌گاه قلب بشر...
 زهت سرای دل که منور به دلبر است از جایگاه دیده روشن منور است...

(یزدی، ۱۳۸۶: ۸۸)

۲-۲-۸- کتاب

پس از بناها، کتابه‌های شرف‌الدین با محور کتاب بیشترین تعداد ابیات را دارند. در منظومات وی، نوزده کتابه با یکصد و نود و هفت بیت وجود دارد که از این میان، یک مثنوی یکصد و پنجاه و هفت بیتی درباره شاهنامه و مدح ابراهیم سلطان وجود دارد. بعضی از این کتابه‌ها برای درج بر طبله کتاب و بعضی برای جلد و بعضی در تاریخ تنسیخ آن است. این کتاب‌ها عبارتند از: شاهنامه، مثنوی، خمسه نظامی، تاریخ امیر تیمور، خمسه امیر خسرو دهلوی، کتاب حلال و منتخب حلال خودش، مثنوی مولوی، دیوان خواجه عصمت‌الله امیرشاهی، سفینه پاینده سلطان بنت بایسنقر و تفسیر قاضی بیضاوی.

پرتعدادترین حوزه کتابه‌سرایی، همین بخش است که از روحیه علمی و برآیند جاری بودن گفتمان هنر و علم محوری این دوره تاریخی حکایت دارد. این کتابه‌ها اکثراً مرتبط با کتاب‌های شعرند به جز تفسیر بیضاوی که با واژگان گفتمان دینی مورد ستایش قرار گرفته است و تاریخ تیموری، که این امر خود رواج گفتمان شاعری در را به نمایش می‌گذارد. در این حوزه، بیشترین تعداد کتابه‌ها (هفت کتابه) و ابیات به

شاهنامه تعلق دارد که این امر بر گفتمان شاعری و سیاسی (به دلیل ماهیت شاهنامه در پرداختن به شاهان) دلالت می‌کند.

مصحف توفیق را تفسیر قاضی‌خرد

حمد دیان است و فکر نکته‌دان زان نگذرد

چارلوح نسخه آداب شرع احمدی

عقل جز علم و صلاح و عدل و احسان نشمرد

(یزدی، ۱۳۸۶: ۸۱)

این دو بیت کتابه تفسیر بیضاوی جز گفتمان دینی چیزی در خود ندارد و انتظار نیز چنین است. البته به دلیل حجم کم، اغلب کتابه‌ها با محوریت کتاب، بیشتر به اصطلاحات و گفتمان ادبی اکتفا کرده، اما هر جا که مجال فراهم بوده، از اصطلاحات گفتمان دینی و سیاسی به دور نمانده است؛ مثلاً در دو بیت زیر که به بهانه نام صاحب دیوان (عصمت الله امیرشاهی) از اصطلاح عصمت، سریر و شاهی استفاده شده است:

ابکار معانی از پس این پرده بس خوان لطائف و طرف گسترده
در پرده عصمتند و در حجله فکر بر اوج سریر نظم شاهی کرده

(همانجا)

یا در یکی از کتابه‌های شاهنامه چنین آورده است:

بحمدالله از دولتی بردوام سخن گوی هر مجلسم بی‌کلام
تماشاگاه زمره قدسیم که من سور فردوس فردوسیم
ثنا خوانم او را که آن پرهنر نکو داده از صاحب من خبر
به تن زنده پیل و به جان جبرئیل به کف ابر بهمن به دل رود نیل

(همان: ۷۲)

واژگان گفتمان دینی در ابیات یادشده کاملاً مشاهده می‌شود مانند: حمد، الله، قدسی، فردوس و ثنا. در کتابه‌های کتاب‌محور، علاوه بر موضوع اصلی که اغلب کتاب شعر است و بیانگر رواج شاعری است، گفتمان دینی و گفتمان سیاسی در قالب مدیحه قابل مشاهده است.

۲-۲-۹- شطرنج

در کتاب نفائس الفنون در مورد شطرنج کبیر یا شطرنج تیموری آمده است که «این شطرنج ۱۲۱ یا ۱۱۲ خانه داشته (در صفحه‌ای ۱۱×۱۱، ۱۱×۱۰) و در آن مهره‌های متعددی از قبیل شاه، وزیر، زرافه، شیر، شتر، نگهبان، دبابه، ارابه جنگی ... حضور داشته‌اند که در سه سطر در دو سوی صفحه چیده می‌شدند. در این شطرنج، پیاده جلوی مهره با پیاده دیگر متفاوت بوده است که هر پیاده می‌توانسته ارتقاء یابد (مثلاً پیاده شتر تبدیل به شتر شود)؛ پیاده شاه در صورت ارتقاء تبدیل به شاهزاده می‌شده است (در این صورت اگر شاه کیش و مات می‌شد، شاهزاده به جای او به سلطنت می‌رسید). در این شطرنج همچنین قواعدی برای تبادل اسرای جنگی وجود داشته‌است» (شمس‌الدین آملی، ۱۳۸۰: ۱۷۲).

شرف‌الدین علی یزدی شانزده کتابه مخصوص شطرنج تیموری مشهور به شطرنج کبیر در هفتاد و چهار بیت سروده که بیست و سه بیت اختصاص به یک طرف صفحه شطرنج دارد و بیست و یک بیت برای پشت صفحه شطرنج و سی بیت برای مهره‌های شطرنج در نظر گرفته شده است. همه اشعار مرتبط با مهره‌ها همه در قالب رباعی سروده شده‌اند، به جز یک چهاربیتی برای مهره کشفه. این مهره‌های شطرنج عبارتند از: شاه، وزیر، فرزین، زرافه، طلیعه، اسب، رخ، فیل، شیر، اشتر، گاو، دبابه و کشفه.

دو کتابه اصلی آن با محوریت مدح ابراهیم سلطان در قالب گفتمان سیاسی است و شرف‌الدین در این کتابه به فراوانی از واژگان گفتمان دینی بهره برده است که از

درآمیختگی سیاست، دین و هنر (محور اصلی شطرنج به عنوان یک پدیده فرهنگی و کتابه به عنوان نمود هنری) حکایت دارد:

سزای فرق شاه عالم آرا نثار از گوهر نصرت مهیا...
ابوالفتح آفتاب اوج شاهی به صورت معنی لطف الهی

(یزدی، ۱۳۸۶: ۷۴)

واژگان شاه، عالم آرا، نصرت، تخت، سلیمان (نماد پادشاه عادل و دین مدار)، سلطان، مغیث، ملک، دین، خلعت، آدم، شاهی، ابوالفتح و لطف الهی بیان کننده گفتمان سیاسی-دینی درهم تنیده این دوره است. در کتابه همه مهره‌ها نیز واژه شاه یا سلطان به کار رفته است، اما سخنی از گفتمان دینی نیست؛ مثلاً در کتابه مهره شیر می گوید:

شاهی که چو چین کین زند بر ابرو لرزان شود ار ترک بود ار هندو
شیر آمده عرصه شجاعت را زان گه راست برد حمله، گه این سو وان سو

(همانجا)

۲-۲-۱۰- اشیا

شرف‌الدین درباره اشیا گوناگونی کتابه سروده است و در مجموع نه شعر با چهل بیت با این محور در دیوان وی وجود دارد. البته از بین اشیا، شطرنج کبیر به دلیل اهمیت آن و اختراعش در این دوره جداگانه مورد بررسی قرار گرفت؛ زیرا هم نوعی سرگرمی بوده و هم اسم بسیاری از موجودات بر مهره‌ها ذکر شده است و هم مرتبط با زمینه خاص شاهی است. بقیه اشیائی که محور سرایش کتابه قرار گرفته‌اند عبارت‌اند از: زایچه، خمره، جام، خاتم، جوهردان و حقه‌ای مسدس. ناگفته نماند برای بعضی از این اشیا مانند خاتم و جام زر بیش از یک کتابه سروده شده است.

در همه کتابه‌های اشیا، واژگان گفتمان سیاسی، مخصوصاً به صورت مدیحه به وفور دیده می‌شود و در بعضی از آنها که مجال سرایش بیشتری وجود داشته است، در

کنار محتوای مربوط به شیء موضوع کتابه از گفتمان دینی نیز بهره برده شده است. به عنوان مثال می‌توان به کتابه محبره اشاره کرد:

چون نهد تیر دبیر از بهر سلطان محبره

زیبیدار سازد سپهر از مهر رخشان، محبره

مهبط رحمت مغیث‌الحق و الدین آن که هست

کلک او سرو ریاض وحی و بستان محبره...

گلشن قرآن به خار خامه آراید رواست

گر ز شاخ سدره سازد صنع یزدان محبره...

(یزدی، ۱۳۸۶: ۶۶)

واژگانی چون سلطان، مغیث‌الحق و الدین و مفاهیمی با عظمت و مرتبط با پادشاهی برای مدح پادشاه چون مهر رخشان، سپهر، محیط، گوهربار، عمان در چارچوب گفتمان سیاسی حاکم بر آن دوره است. کاربرد واژگان مرتبط با گفتمان دینی چون فیض، ریاض وحی، سدره، صنع، یزدان، مهبط، رحمت، ظلمات خضر، آب حیوان و گلشن قرآن دال بر گفتمان دینی روزگار وی و تبعیت شاعر از این گفتمان مسلط است. صرف سرایش کتابه برای محبره و کاربرد واژگانی مرتبط چون خامه، دانش، جاودانه، کلک، دوات، محبره و نگاشتن مرتبط با توصیف محبره و دالی بر گفتمان هنر و دانش دوستی و جایگاه قلم است؛ البته با نسبتی کمتر که در کنار واژگان دو گفتمان سیاسی و دینی مثلث سه‌گانه گفتمان‌های اصلی سیاسی-دینی-هنر دوران شاهرخ را کامل می‌کنند.

شرف‌الدین دو کتابه برای جام زر سروده است که در یکی در کنار توصیف جام و کارکردش، به گفتمان سیاسی یا مدح نیز پرداخته است و دیگری در کنار توصیف جام، با حسن تعلیل درصدد تغییر و تلطیف گفتمان ضددینی باده نوشی و هماهنگی با گرایش‌های دینی و عرفانی وی است.

چون زهره سحر سرود عشرت خواند
وز آرزوی بزم نشاط تو فلک
من گرچه ز ناخوب همی پرهیزم
با گونه زرد و اشک سرخم شده خوی

از یاد تو کام دل به شادی راند
از مهر مدام جام زر گرداند
هر لحظه به جام باده می‌آویزم
در کاسه زر زان می‌رنگین ریزم

(همان: ۷۶)

همچنین دو کتابه هر کدام در یک بیت برای نقش بر خاتم سروده است که هر دوی این کتابه‌ها دارای گفتمان بسیار قوی سیاسی و ستایش و تبعیت از حاکم تیموری هستند:

به جنت بایسنغر کامگار است
وزو پاینده سلطان یادگار است

(همان: ۹۳)

در بندگی شاه جهان یک دل باش
و آزاد بزی محمد کوکلتاش

(همانجا)

در کتابه حقه مسدس نیز در کنار توصیف اندک حقه که ابزاری دانشی است، گفتمان پررنگ سیاسی و دینی قابل مشاهده است:

حقه گردون که از اختر مزین کرده‌اند
حوریان هنگام نقاشی به زهنگاه خویش
منشیان فضل «توتی الملک» در روز نخست
نامه شاهی به نام او معنون کرده‌اند

از برای تحفه بزم معین کرده‌اند
وصف ابراهیم سلطان نقش گلشن کرده‌اند

(همان: ۶۲)

۲-۲-۱۱- خیمه و کلاه

وی چهار کتابه با سی و یک بیت برای نقش بر کالاهای پارچه‌ای مانند کلاه نوروزی، خیمه سلطان ابراهیم، خیمه امیرمحمد صدر و یک خرگاه دیگر سروده است. در کتابه

کلاه یا تاج نوروزی به جز واژه نوروز هیچ اثری از گفتمان ملی مشاهده نمی‌شود و گفتمان سیاسی در قالب مدح و گفتمان دینی با اندکی توصیف کلاه قابل مشاهده است: کلاه پادشاهی را جمالی به نوروزی شد از دریا نوالی... ابوالفتح آن که شد ز «انا فتحنا» کلاه فرق اقبالش مهیا (یزدی، ۱۳۸۶: ۹۰)

در کتابه دیگرش برای خرگاه نیز در کنار توصیف خرگاه، فقط گفتمان سیاسی و دینی است که دیده می‌شود:

سپاس آن را که این خرگاه عالی ملمع ساخت ز ایام و لیالی...
ظفر بنهاد تخت پادشاهی ز بهر مظهر لطف الهی
(همانجا)

خرگاه، فراش، ظفر، تخت، پادشاهی و مضامین باعظمتی چون، ایام و لیالی، رخشنده پیکر، جوهر و جواهر، کوکب، یمن و سعادت نشان دهنده گفتمان سیاسی است که برای توصیف این سازه پارچه‌ای استفاده شده است و مظهر لطف الهی نشان گفتمان دینی است.

۳- نتیجه‌گیری

کتابه‌ها حاوی اطلاعات تاریخی دقیقی در مورد سرپرده، عمارت‌ها، بادگیرها، حوض‌ها و مرقد‌های یزد است. همچنین در این کتابه‌ها اطلاعات مفیدی درباره زیچه، طبله کتاب، کتاب، کلاه، شطرنج، خرگاه، و... می‌بینیم که در کتب دیگر این گونه توصیف نشده‌اند. این کتابه‌ها در بحرهای هزج، متقارب، رمل، رجز، مضارع، خفیف و مجتث سروده شده‌اند و به ترتیب از بحرهای متقارب، هزج و رمل نسبت به سایر بحرهای بیشتر استفاده شده است. کتابه‌ها به ترتیب بسامد در قالب‌های مثنوی، قطعه، رباعی، مفردات و یک مخمس سروده شده‌اند. کوتاه‌ترین کتابه شامل نه تک بیتی است. زبان کتابه‌ها

ساده و به ندرت در آن‌ها آرایه‌ای دیده می‌شود؛ از میان آرایه‌های ادبی از تشبیه اغلب به صورت اضافه تشبیهی بیشترین استفاده شده است. گفتمان حاکم بر این کتابه‌ها بیشتر برآمده از جو حاکم روزگار شرف‌الدین است. گفتمان سیاسی با واژگان بسیار و به صورت‌های مختلف و پررنگ نشان دهنده قدرت بلامنازع پادشاه تیموری در این دوره است. تیمور و جانشینانش برای تثبیت بیشتر قدرت خود بر جامعه دینی آن زمان، از گفتمان دینی بسیار بهره برده‌اند و سیاست را با مذهب چنان درآمیختند که از طریق آن بتوانند بر قلب‌ها حکومت کنند و همین مساله سبب شد تا گفتمان دینی در این دوره بیش از زمان مغول و ایلخانان رونق گیرد و دومین گفتمان حاکم بر کتابه‌ها پس از گفتمان سیاسی و درهم تنیدگی شدید این دو شود. گفتمان سوم حاکم بر کتابه‌ها، گفتمان هنردوستی و به طور خاص شعردوستی است. سرودن شمار فراوانی از کتابه در انواع قالب‌های شعری به وسیله یکی از فضلالی مقرب درگاه شاهزاده تیموری و آن هم بیشتر برای عناصر فرهنگی چون کتاب و اغلب دیوان شعر، خاتم، عمارت، آرامگاه، محبره و زایچه دالی قوی بر حاکم بودن گفتمان هنر، علم و مخصوصاً شعردوستی در این دوران است که مستندات تاریخی نیز این تحلیل کیفی را تایید می‌کند. علاوه بر سه گفتمان یادشده که مثلث سه‌گانه گفتمان حاکم بر دوران جانشینان تیمور و مخصوصاً شاهرخ است، گفتمان عرفانی و صوفیانه نیز به عنوان چهارمین گفتمان مشاهده می‌شود؛ هرچند در حدی پایین‌تر که جدای از تمایل بخش‌هایی از جامعه به تصوف، بیشتر نشان از گرایش‌های عرفانی شاعر است. آنچه که به صورت سفیدخوان قابل تامل است، عدم حضور مردم در این کتابه‌ها و فقدان گفتمان مردم‌مداری و مردم‌محوری است که اقتضای حکومت غاصب تیموری و رعیت - برده پنداشتن مردم است که هیچ حقی برای آنان در هیچ زمینه‌ای قائل نبودند و اگر گفتمان دینی مشاهده می‌شود، بیشتر تمایل خود حکام است و به بردگی گرفتن هرچه بیشتر مردم و مطیع‌تر کردن آن‌ها به حکومت غاصبانه خود است. از دیگر مطالب برآمده از سفیدخوان کتابه‌ها، نبود گفتمان

ملی به هیچ نحوی از انحا است. حتی در کتابه تاج نوروزی نیز از این گفتمان یادی نشده است که می‌تواند دو دلیل داشته باشد؛ اول عدم تعلق و دلبستگی غاصبان به فرهنگ ملی مردم ایران و دوم تمایلات صوفیانه شرف‌الدین علی یزدی که در این گفتمان جایی برای ملیت و وطن وجود ندارد. سومین نبود گفتمان برآمده از سفیدخوان، برخلاف ادبیات درباری و مدحی گذشته، نبود گفتمان ظلم‌ستیزی است که با توجه به کتابه مرقد امیرزاده پیرمحمد، بیان‌کننده اعتقاد خود شاعر در مظهر ظلم بودن این خاندان است.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. آزند، یعقوب (۱۳۶۳)، *قیام شیعی سرمداران*. تهران: گستره.
۲. آیتی، عبدالحسین (۱۳۱۷)، *تاریخ یزد*، یزد: گلپهار یزد.
۳. براون، ادوارد (۱۳۳۹)، *تاریخ ادبیات ایران*، ترجمه فتح‌الله مجتبیایی، تهران: مروارید.
۴. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، *لغت‌نامه*، به کوشش محمد معین و دیگران. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۵. سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۶۶)، *مطلع السعدین و مجمع البحرین*، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: کتابخانه طهوری.
۶. شمس‌الدین آملی، محمد ابن محمود (۱۳۸۰)، *فرهنگ اصطلاحات و تعریفات نفایس الفنون*، گردآورنده پرویز ثروتیان. تهران: فردوس.
۷. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۲)، *تاریخ ادبیات در ایران*. جلد ۳، تهران: فردوس.
۸. _____ (۱۳۶۶)، *تاریخ ادبیات در ایران*. جلد ۴، تهران: فردوس.

۹. کاتب، احمد بن حسین بن علی (۱۳۸۶). تاریخ جدید یزد، به کوشش ایرج افشار. تهران: امیر کبیر.
۱۰. میرجعفری، حسین (۱۳۷۹). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۱۱. نصرآبادی، محمد طاهر (۱۳۷۹). تذکره نصرآبادی. به کوشش وحید دستگردی. تهران: بی‌نا.
۱۲. یزدی، شرف‌الدین علی (۱۳۶۱). ظفرنامه، به سعی و اهتمام محمد عباسی. تهران: امیرکبیر.
۱۳. _____ (۱۳۸۶). منشات، به کوشش ایرج افشار. تهران: فرهنگ ایران زمین.
۱۴. _____ (۱۳۸۶). منظومات، به کوشش ایرج افشار. تهران: فرهنگ ایران زمین.
- ب) مقاله‌ها**
۱. بهپور، باوند (۱۳۸۴). کتیبه نگاری در دوره قاجار. نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۲، صص ۹۲-۸۳.
۲. ذاکرالحسینی، محسن (۱۳۸۶). منظومات شرف‌الدین علی یزدی. نامه فرهنگستان، ۹(۴) پیاپی ۳۶، صص ۱۵۸-۱۵۰.
۳. کهدویی، محمد کاظم (۱۳۷۲). شرح آثار و احوال شرف‌الدین علی یزدی. آشنا، ۳(۴)، پیاپی ۱۳، صص ۸۰-۷۳.
۴. میرزاابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۸). «ابراهیم سلطان و کتیبه نگاری». صفه، دوره ۱۹، شماره ۲، صص ۳۰-۲۱.